

Mövzu 8. Azərbaycanın heyvanat aləmi.

Vaxtilə Respublikamız heyvanat aləmi ilə çox zəngin olmuşdur. İnsanların mənfi təsirləri nəticəsində heyvanların sayı olduqca azalmışdır. Eramızdan əvvəlki minillikdə Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda kərgadan, nəhəng maral, pələng, şir, mağara kaftarları və s. heyvanların nəsli kəsilməmişdir.

XX əsrin əvvəlində bəbir adi bir yırtıcı heyvan sayılırdısa, indi ona çox təsadüf olunur. Zolağlı kaftar və çöl pişiyinin də sayı xeyli azalmışdır.

Hazırda Respublikamızda 11 məməli növü, 5 sürünən növü, 21 həşərat növü məhv olmaq təhlükəsi altında olduqları üçün Azərbaycanın Qırmızı kitabına daxil edilmişdir. Nəsli kəsilməkdə olan heyvanlardan nəcib maral, ceyran, köpkər, cüyür, Dağıstan təkəsi, tirandaz, qırmızıgöz qaz, sultan toyuğu, qırqovul, turac, kəklik, arıquşu, ağ leylək və s. göstərmək olar.

Lənkəran zonası-Bu zonada xarakterik endem və reliktdə heyvan növlərinə daha çox rast gəlinir. Keçmişdə talış zonası ov heyvanları ilə çox zəngin olub. Vaxtilə talış meşələrində pələng də yaşayırmış. Sonuncu pələng 1932-ci ildə ovlanmışdır. Talış meşəsi üçün xarakterik heyvanlardan cüyür, bəbir, meşə pişiyi, çöl donuzu, qaya dələləri, vaşaq, yereşən, adi kirpi, suleysin, ieor göstəbəyi göstərmək olar. Talış meşələrinin azalmaqla olan ən iri yırtıcı heyvanı çəkisi 480 kq olan qonur ayıdır.

Lənkəran-Astara zonası dənizə yaxın yerləşdiyindən oradakı gölməşə və bataqlıqlarda quşlardan qaşqaldaq, qamışlıq quşu, qamışlıq remezi, dəniz qartal və yayılmışdır. Düzən meşələrində bildirçin, meşə göyərçini, qurqur, sultan toyuğu, qaratoyuq, yaşıl qızılquşu, yulaf quşu, arıquşu və s. yayılıb.

Dağətəyi meşələrdə talış qırqovulu, qırmızıbaş, alacəhrə, turac, talış əlvan ağacdələni, hirkan sərçəsi və s. rast gəlinir. Dağ və dağətəyi meşələrdə 8 növ endem, reliktdə məməli heyvan, 32 növ Cənubi Azərbaycan, kiçik Asiya və 19 Avropa növlərinə rast gəlinir. K. Arnoldi Lənkəran zonasında 69 qarşıqa növü aşkar etmiş, onların 12-nin endem növ olduğu qeyd olunur.

Kür-Araz ovalığı-Tarixi məlumatlara görə vaxtilə Kür-Araz ovalığı və tuqay meşələri heyvanat aləmi ilə olduqca zəngin olmuşdur. XVII-XIX Kür və Araz boyu Tuqay meşələrində çöl donuzu, maral sürüləri, meşəkənarı açıqlarda isə kulan və ceyran yaşamış. XX əsrin əvvəllərində Qarayazı meşələrində maralın mövcudluğu qeyd olunur. Hazırda tez-tez rastlaşdığımız Zaqafqaziya kirpisi, tarla və meşə siçanları, kür boz dovşanı, çöl donuzu və qamış pişiyi tuqay meşələrinin xarakterik heyvanları sayılır. Burada məməli heyvanlardan yarasalar da yaşayır. Digər məməli

heyvanlardan porsuq,oxlu kirpi,qunduz,çay suiti,çaqqal,yenotabənzər it və s. göstərmək olar.

Tuqay meşələrində xəz dərisi qiymətli olan çöl və qamaşlıq pişiyi və çöl donuzları (qaban) yayılmışdır.Tuqay meşələrində və sularda ilanlara çox rast gəlinir: su ilanı,qızıl ilan,naxışlı təlxə,qarabaş ilanlar zəhərsizdir.

Burada yaşayan yaşayan zəhərli ilanlardan Zaqafqaziya gürzəsini göstərmək olar.Tuqay meşələri quşlarla da zəngindir.Bunlardan bizquyruq,bildirçinçalan,böyük qartalça,leylək,turac,kəklik,sibir tetrası,adi qırqovul,biz durna,vəhşi qaz,doydaq,bəzgak ördək,cüllüt,adi qağayı,şanapipik və s aiddir.

Tuqay meşələrində olduqca müxtəlif növ həşaratlar yayılmışdır.Bunlardan parabizən,şirbittər,Asiya çəyirtkəsi,uzunburun böcəklər,iyncələr,vəhşi arılar və s göstərmək olar.

Qanıx.Həftəran vadisi-Hazırda burada tirandaza (oxlu kirpi). yarasalar,safsar,çaqqal,canavar,tülkü,süleysin,yunan tıbağası,kərtənkələlər,ilanlar və s. rast gəlinir.1942-ci ildə Amerikadan gətirib İsmayilli rayonunda meşəyə buraxılan çəkisi 7-8 kq olan və olduqca tez çoxalan yırtıcı məməli heyvan-yenot Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında yayılaraq kiçik həşaratlardan tutmuş,quşlara,məməli heyvanlarla və meyvələrlə qidalanır.Turac,qırqovul,bildirçin və s. quşların azalmasında yenotlar əsas yer tutur.Qanıx-Həftəran vadisində olduqca çoxlu quş növləri,vəhşi bal arıları,bir çox gecə və gündüz kəpənək növləri geniş yayılmışdır.

Bozdağ-Bozqır yaylasında quru subtropik iqlimə uyğunlaşa bilən heyvanlar yaşayır.Ərazidə 10 sürünən,63 quş,11 məməli heyvan növü qeydə alınmışdır.Sürünənlərdən kərtənkələ,ilanlardan sarıqarın təlxə,Zaqafqaziya təlxəsi,xaltalı kontiya ən çox geniş yayılmışdır.Bozdağın meşə və kolluqlarından ley və qaraquşlart Türyançayın sahilinə uçub gəlirlər.Burada oturaq həyat keçirən quşlardan ağbaş,Asiya kərkəsi,leşyeyən qartal,qarabaş kərkəz,göycəqarğa,qızılı və yaşıl qızlar quşu yuva qururlar.

Böyük Qafqaz dağlarında soyuqlar başlayanda saqqız ardıc meşələrinə iri arıquşu,abıcalar,alaqanadlar,başqa yerlərdən çoxlu qaratoyuqlar növləri köçüb gələrək qışlayırlar.Bozqır yaylada məməlilərdən yarasa,kirpilər yarıqanlarda məskən salaraq artırılır.Ov heyvanlarından çöl donuzuna və canavara,porsuğa,daşlıq dələsinə,tülküyə və boz dovşana rast gəlinir.

Böyük və kiçik qafqaz dağları-Dağ meşələrinin yırtıcı heyvanlarının xarakter nümayəndələrindən bəbir,bozayı,canavar,çaqqal,tülkü,kaftar,vaşaq,qamışlıq və meşə pişiyidir.Qiymətli heyvanlardan bezoar keçisi,qafqaz dağ keçisi,qafqaz maralı,cüyür,dağ qoyunu,köpkər,qaban,gəmiricilərdən-dovşan,daşlıq dələsi,sincab,porsuq,gəlincik,qulaqlı kirpi,çay samurunu göstərmək olar.Yüksək dağlıq zonada yaşayan Dağıstan turları,qış dövründə qidalanmaq və mühafizə olunmaq üçün uzun müddət meşələrə enirlər.

Hazırda respublikamızda təxminən 1250 qafqaz maralı qalmışdır.Onlara əsasən Göygöl və Zaqatala qoruqlarında rast gəlmək olar.Çəkisi 60-70 kq-a çatan dağ dağ qoyunları isə yalnız Naxçıvan ərazisində qalmışdır.Onlar Ordubad milli parkında qorunur.Köpkər və cüyürlərin də sayı xeyli azalmışdır.köpkərlər dik,sıldırım alp çəmənliklərində yaşayır,qışda yem dalınca meşəyə enir.Kiçik Qafqazın Alagöz dağında köpkərlərin kökü 20-ci əsrin başlanğıcında kəsilmişdir.Hazırda onlar Böyük Qafqazın cənub və şimal-şərq yamacında (Quba-Qusar masivində) yaşayır.Avrupa cüyürü köpkərlərdən fərqli olaraq orta və aşağı dağ meşə qurşaqlarında yaşayır.Meşələrdə çöl donuzuna daha çox rast gəlinir.Meşələrin yuxarı sərhəddində yırtıcı heyvanlardan Qafqaz qonur ayısı,canavar və vaşaqlara çox rast gəlinir.

Meşənin yuxarı sərhəddində qafqaz uları,qafqaz tetrası,kəklik dəstələrinə rast gəlinir.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında dağətəyi zonadan tutmuş nival qurşağına qədər dələlər fəsiləsinə aid olan uzunluğu 26 sm,çəkisi 100 qrdan gəlinciyi xüsusi qeyd etməlidir.

Böyük Qafqazın cənub yamacında meşə dələsinə də rast gəlinir.Onun ovunu gəmirici siçanlar,yereşənlər,kirpi,göstəbək,sincab,quş və həşaratlar təşkil edir.Kiçik Qafqaz meşələrində gəmirici tirandaz,yaxud oxlu kirpiyə də rast gəlinir,onun bədənində iynələr olur,buna görə ondan hətta pələnglər də qorxur.Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında quşlardan qarquşu,iri arıquşu,alacəhrə,sincar quşu,meşə əlvan bülbülü,çilqaratoyuq,ağacdələn,baltadimdik,alaqanadlar,Moskva arıquşusunu göstərmək olar.

Həşaratlardan iri və parlaq cırcıramalar,rənga-rəng kəpənək növləri,Kakapus,

Kalabus,Kalazoma cinsinə aid olan göy.boz,yaşıl,qara rəngli böcəklər,milçəklər,adi və qumluq qarışqaları,vəhşi arılar və s. yayılmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Voronov.A.Q. Biocorafiya 1963
- 2.Naumov Q.B. Biocoğrafiyanın qısa tarixi
- 3.H.Qədirov Bitki coğrafiyası